

JADWIGA LEWIŃSKA

Uniwersytet Wrocławski

Najstarsze podręczniki z zakresu prawa cywilnego w Bibliotece Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego (XIX w.)

W zbiorach Biblioteki Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego znajduje się wiele ciekawych i cennych książek z zakresu prawa, zarówno karnego, jak i cywilnego. Zespół pracowników biblioteki pragnie przybliżyć pracownikom naukowym oraz studentom wydziału ciekawsze księgi zgromadzone w bibliotece. Współczesna młodzież oraz liczni uczeni często nie wiedzą, jakie skarby kryją się „tuż obok”. Omówiono już zbiór najbardziej interesujących podręczników z zakresu prawa karnego¹. Autorka obecnie pragnie poddać analizie podręczniki z zakresu prawa cywilnego. Prawo cywilne jako dziedzina nauki jest bardzo rozległe. Z tego też względu podręczniki z tej dziedziny przeważają wśród wszystkich podręczników do nauki prawa. Wśród książek wydawanych w XIX w. zachowało się najwięcej podręczników niemieckojęzycznych pochodzących z terenów ówczesnych Niemiec, a także Austrii i Szwajcarii. Stanowią one spuściznę niemieckich bibliotek Seminarium Prawniczego Uniwersytetu we Wrocławiu, Biblioteki Studenckiej, a także ówczesnych katedr prawa, posługujących się różnymi pieczęciami, które omówiono w dalszej części tekstu. Wiele omówionych książek trafiło do Wrocławia z innych miast znajdujących się na terenie ówczesnych Niemiec, takich jak Szczecin, Kłodzko, Legnica, Katowice. Niektóre z nich, bardzo ciekawe pod względem bibliologicznym, zostały sprowadzone przez powojenną kadrę naukową Uni-

¹ J. Lewińska: *Najstarsze podręczniki z zakresu prawa karnego w bibliotece Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*, AUWr, Prawo 298, Wrocław 2006, s. 437–465.

wersytetu Wrocławskiego i zaprezentowane na Wystawie Ziem Odzyskanych w 1948 r. Książki wydane w języku polskim i rosyjskim zostały przywiezione przez kadrę profesorską Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, która po zakończeniu II wojny światowej znalazła zatrudnienie we Wrocławiu.

Celem pracy jest przedstawienie najciekawszych pozycji książkowych z zakresu prawa cywilnego. Przygotowanie materiału wymagało wiele czasu i wnikliwości. Obecny księgozbiór biblioteki liczy około 138,5 tys. książek oraz 51,5 tys. czasopism przedwojennych już nieukazujących się oraz bieżących. Autorkę szczególnie interesowały publikacje wydane od początku funkcjonowania Uniwersytetu do końca XIX w. Zwróciła ona uwagę na dokonujący się w miarę upływu lat wzrost liczby podręczników.

Podręczniki niemieckojęzyczne

I połowa XIX w.

Podręczniki wydane w języku niemieckim stanowią największą grupę książek. Przed scaleniem znajdowały się w zbiorach Juristisches Seminar der Universität Breslau, o czym informuje pieczęć okrągła i owalna biblioteki Königlich-Preussisches Oberlandes Gerichts zu Paderborn, co poświadcza pieczęć podłużna, Geschichts- und Altertums-Verein für Stadt und Fürstentum Liegnitz, o czym informuje pieczęć podłużna, Magistrat Liegnitz Ratsbibliothek, co poświadcza pieczęć podłużna, Staatswissenschaftlich-Statistisches Seminar Universität Breslau, czego dowodem jest pieczęć podłużna, Bibliothek des Oberlandesgericht in Breslau, o czym informuje pieczęć owalna, Studentische Bibliothek in Breslau, czego dowodem jest pieczęć owalna, Bücherei des Finanzamts Stolz (Pommern), co poświadcza pieczęć okrągła, Bücherei des Oberfinanzpräsident Stettin, o czym informuje pieczęć okrągła.

W pierwszej połowie XIX w. na terenie Niemiec prężnie działała firma wydawnicza należąca do Dietericha z Getyngi. Spod prasy drukarskiej tego wydawnictwa wyszło dzieło *Grundsätze des gemeinen deutschen Privatrechts* Justusa Friedricha R u n d e g o. Trzecie wydanie tego podręcznika ukazało się w 1801 r. Książka została wydana w małym formacie, lecz jest dość pokaźna objętościowo (liczy 634 strony). Zastosowano w niej stare techniki drukarskie i graficzne. Jest to najstarszy podręcznik prawniczy znajdujący się w zasobach biblioteki, obecnie przywrócono mu dawną oprawę introligatorską; tytuł podręcznika jest odręcznie napisany na grzbiecie (sygn. 586 I).

Od początku XIX w. typografowie, twórcy ozdobników drukarskich, dostosowywali środki wyrazu ornamentów drukarskich do stylu tej epoki, gdyż zmuszeni byli rywalizować z techniką litograficzną. W okresie tzw. historycz-

mu okładki książek obramowywano greckimi kolumnadami i gotyckimi bu-
dowlami².

Innym bardzo ciekawym podręcznikiem jest dzieło *Civil Recht der Herzogtümer Mecklenburg* Karla Alberta von K a m p t z a wydawany w Schwerin od 1805 r. przez Bodnera. Część pierwsza to *Quellen und Literatur*, a druga to *Handbuch des Mecklenburgischen Civil-Rechts*, która ukazała się w 1824 r. Książka posiada stare tłoczenia i dawniejszą oprawę introligatorską. Dedykowano ją państwu Drossen von Bülow w dowód przyjaźni (sygn. 44825 II).

Jednym z najstarszych podręczników tego okresu jest *Handbuch des heutigen Privatrechts nach dem System des Herrn[?] Geheimenjustizrats Runde* autorstwa Wilhelma Augusta Friedricha D a n z a. Ukazał się on w wydawnictwie F.C. Loflunda ze Stuttgartu. Tom 8 (jako jedyny obecny w bibliotece) został wydany w 1807 r. Książka ta niegdyś musiała być bardzo elegancka, na okładce bowiem znajduje się odcisnięty herb złożony z ozdobną literą „U”. Dzieło ma twardą oprawę typu półskórek, ozdobny złożony grzbiet i ornament (sygn. 978 I).

Na uwagę zasługuje także podręcznik *Das Wechselrecht und die Lehre von den Handels-Billets und kaufmännischen Rechte mit Berücksichtigung des Process- und Concurs- Verfahrens* L. C r e l i n g e r a i H. G r a f a. Ukazał się we Wrocławiu w 1833 r. w wydawnictwie A. Schulza. Podręcznik posiada ozdobny ekslibris z napisem *Aus der Studentenbibliothek*. Książka ta niegdyś prezentowała się bardzo efektownie – oprawiona została w półskórek ze złożonymi elementami. Obecnie jest trochę zniszczona (sygn. 42702 II).

Ciekawą kolekcję podręczników z prawa cywilnego stanowią książki należące niegdyś do zbiorów biblioteki Königlich-Preussisches Oberlandes Gerichts zu Paderborn. Interesującym egzemplarzem jest dzieło *Gemeines deutschen Civilrecht* C.F. R o s s h i r t a wydane w Heidelbergu w 1840 r. przez K. Grassa. Zeszyt pierwszy to *Allgemeine Lehren und Personenrecht*. Został on opublikowany w 1841 r. (sygn. 18791 II).

Książką pochodzącą z biblioteki Sądu w Paderborn jest także *Grundriss zur Darstellung des positiven Wechselrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland und einer Auswahl der Wechselrechts-Literatur*. Wydany został w Brunzswiku w 1843 r. przez Dehna i Müllera. Księga pierwsza to *Abriss einer Geschichte der Quellen des Wechselrechts und seiner Bearbeitung in Sämtlichen Staaten Europas Juristen und Kaufleute* (sygn. 42714 II).

Kilkakrotnie wydawanym podręcznikiem był *Das Recht des Besitzes: eine civilistische Abhandlung* Friedricha Carla von S a v i g n y ' e g o. Wydanie szóste przejrane i uzupełnione ukazało się w Giessen w 1837 r. nakładem G.F. Heyera (sygn. 19288 II).

Ciekawym eksponatem z bibliologicznego punktu widzenia jest *Handbuch des in Österreich geltenden Eherechts*. Ukazał się on w Wiedniu w wydawnictwie Geistingerscher Buchhandlung. Tom 1 ukazał się w 1813 r., zaś tom 2 w 1814 r.

² T. Szantó, *Pismo i styl*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Wrocław 1986, s. 133.

Książka oprawiona jest w bardzo elegancki, twardy półskórek ze złożonym li-
ternictwem na grzbiecie, wewnątrz zaś drukowana jest czcionką gotycką (sygn.
12469 II).

Książką bardzo pomocną w praktyce prawniczej były *Juristische Abhand-
lungen mit Entscheidungen des Oberappellationsgerichts der Vier freien Städte
Deutschlands* autorstwa A. H e i s a i F. C r o p p a. Podręcznik ukazał się
w Hamburgu w 1830 r. u wydawcy F. Perthersa. Obecnie w bibliotece znajduje
się jedynie tom 2. Książka posiada twardą oprawę półskórkową z widocznymi
śladowi zniszczenia po powodzi z 1997 r. (sygn. 20665 II).

Tabela 1. Zestawienie wydawców niemieckich oraz liczba tytułów (I poł. XIX w.)

L.p	Wydawca	Miejsce wydania	Liczba wydań
1	A. Dieterich	Getynga	5
2	Hemmende u. Schwetschke	Halle	2
3	A. Mylius	Berlin	2
4	F. Dummler	Berlin	2
5	G. Reiner	Berlin	1
6	K. Gross	Heidelberg	1
7	C. Heymann	Głogów	1
8	C.A. Schwetschke u. Sohn	Halle	1
9	G.F. Heyer	Giessen	1
10	C.P. Adelholz	Wrocław	1
11	Weidemannsche Buchhandlung	Lipsk	1
12	Jonas	Berlin	1
13	J.E. Seidel	Sulzbach	1
14	W. Braumiiller	Wiedeń	1
15	J.G. v. Mosle	Wiedeń	1
16	C.A. Fleischmann	Monachium	1
17	F.W. Godsche	Miśnia	1
18	A. Schulz	Wrocław	1
19	F. Perthers	Hamburg	1

II połowa XIX w.

W drugiej połowie XIX w. na terenie Niemiec prężnie działało wiele wydaw-
nictw specjalizujących się w publikowaniu książek o tematyce prawniczej. Pod
względem ilości wydawanych tytułów przodowała firma J. Guttentaga z Berlina.

Spod jej pras drukarskich wyszło kilka dzieł C.F. Kocha specjalizującego się w opracowaniach prawa pruskiego. Warto wymienić *Der Preussische Civil-Prozess*. Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione ukazało się w 1855 r. Pierwotnie książka ta znajdowała się w zbiorach Königlisches Regierungs Bibliothek we Wrocławiu (pieczęć podłużna), a później w Königlisches Kredit Institut für Schlesien (Królewskiego Instytutu Kredytowego dla Śląska, co poświadcza pieczęć podłużna. Była prezentowana na Wystawie Ziem Odzyskanych w 1948 r. we Wrocławiu, czego również dowodzi pieczęć podłużna. Książka posiada twardą oprawę typu półskórek ze sztancami oraz tłoczonymi i połączanymi literami na grzbiecie (sygn. 302727 II i sygn. 73425 II). Wymienione egzemplarze funkcjonują w bibliotece jako zbiór zabezpieczony.

Innym dziełem tego autora jest *Das Recht der Forderungen nach gemeinen und preussischen Rechte mit Rücksicht auf neuere Gesetzgebungen, historisch-dogmatisch dargestellt*. Jego przerobione wydanie drugie ukazało się w 1858 r. Na podręcznik ten składają się dwa tomy, tom 2 ukazał się w 1859 r. Książka posiada liczne przypisy u dołu stron. Pierwotnie znajdowała się w zbiorach biblioteki Sądu Krajowego we Wrocławiu, co poświadcza pieczęć podłużna oraz królewskiego Sądu Okręgowego we Wrocławiu, o czym informuje pieczęć okrągła. Egzemplarz tego podręcznika posiada oprawę twardą typu półskórek z brzegami stron barwionymi na kolor czerwony (sygn. 663 I).

Poczytnością cieszył się również *Lehrbuch des preussischen gemeinen Privatrecht* C.F. Kocha. Książka ta ukazała się w 1857 r. w dwóch tomach. Było to już wydanie trzecie przejrzone i uzupełnione tomu 1, a drugie wydanie przejrzone i uzupełnione tomu 2 (sygn. 27324 II).

Ciekawym egzemplarzem jest *Der Reichs-Civilprozess: Lehrbuch des bürgerlichen Verfahrens nach der Civilprozessordnung für das Deutsche Reich und den ergaenzenden Reichsgesetzen* Hermanna Fittinga. Trzecie wydanie tego podręcznika ukazało się w 1879 r. Podręcznik nabyto w Księgarni i Antykwariacie we Wrocławiu przy ulicy Schmiedebrücke 29 a – obecnie ulicy Kuźniczej, co poświadcza nalepka adresowa. W tym miejscu aktualnie usytuowana jest kawiarnia artystyczna „Pod Kalamburem”. Pierwszym właścicielem książki był pan Steinberg – świadczy o tym odręczny podpis „can. jur. Steinberg 1886/87”, wykonany ołówkiem. Podręcznik posiada twardą płócienną oprawę w kolorze brązowym oraz złożone ozdobne litery i tłoczenia (sygn. 6016 I).

Wydanie dziesiąte tej książki ukazało się w 1900 r. w ramach serii *Lehrbücher des deutschen Reichsrechtes* jako tom 1 (sygn. 3869 I).

Wielokrotnie wydawano też podręcznik *Das deutsche Handelsrecht: Ein kürzgefasstes Lehrbuch des im deutschen Reiche geltenden Handels-, Wechsels- und Seerechts* Carla Garisa. Czwarte wydanie przerobione i poszerzone ukazało się w 1880 r. w ramach serii *Lehrbücher des Deutschen Reichsrechtes* jako tom 4. Właścicielem książki był od 1898 r. niejaki Heine z Berlina, czego dowodzi podpis odręczny. Podręcznik ten był często używany – świadczą o tym

podkreślenia w tekście (w książkach niemieckich nie jest to zjawisko zbyt częste). Podręcznik ma twardą płócienną oprawę; na jego okładce znajduje się tłoczony ornament geometryczny oraz złożone litery (sygn. 5408 I).

Podręcznik *Lehrbuch des preussischen Privatrechts* Ottona F i s c h e r a ukazał się w dwóch zeszytach i został wydany w Berlinie w 1886 r. w oficynie wydawniczej J. Guttentaga. Autor zadedykował tę pracę swemu kochanemu ojcu z okazji jego jubileuszu pracy zawodowej oraz w podziękowaniu za współpracę (sygn. 44866 II).

Wydawcą wielu podręczników prawniczych był także J.C.B. Mohr z Tybingi – wydawnictwo to istnieje do dziś. Warto wymienić dzieło J. R i e s e r a *Handelsrechts –Practicum: Zum Selbststudium sowie zum academischen Gebrauche*. Książka ukazała się we Fryburgu Bryzgowijskim w 1885 r. Posiada przypisy u dołu strony oraz indeks alfabetyczny i rzeczowy. Znajdują się w niej notatki rękopiśmienne na marginesach stron. Podręcznik posiada oprawę introligatorską sprzed około czterdziestu lat (sygn. 3012 I).

Wielokrotnie wydawanym był podręcznik Conrada B o r n h a k a *Die Deutsche Sozialgesetzgebung*. Wydanie czwarte nowo opracowane ukazało się w 1900 r. Autor zadedykował to dzieło swoim rodzicom (sygn. 43160 II).

Poczytnym podręcznikiem (o czym świadczą ilości jego wydań) był *System des gemeinen deutschen Privatrechts* Georga B e s e l e r a. Jego wydanie czwarte przejrane i uzupełnione ukazało się w 1885 r. u Weidmanna – wydawcy z Berlina. Część pierwsza poświęcona była ogólnemu prawu cywilnemu, zaś druga dotyczyła prawa specjalistycznego z uzupełnieniem stanu prawnego (sygn. 17900 II; 18486 II; 18944 II). Właścicielem tego ostatniego egzemplarza był Helfritz (autograf). Książki te mają bardzo elegancką oprawę typu półskórek z ozdobnymi i złożonymi literami.

Często używanym podręcznikiem był *Handbuch des Französischen Civilrechts* autorstwa Zachariaë von L i r g e n t h a l a i opracowany przez Carla C r o m e g o. Wydany został przez E. Mohra (inna osoba niż J.C.B. Mohr) we Fryburgu Bryzgowijskim w 1884 r. Ukazał się w trzech tomach; tomy 2 i 3 wydano w 1895 r. Książka posiada przypisy, indeks źródeł oraz cytowane paragrafy kodeksu cywilnego (sygn. 44350 II). Edycja szósta tego dzieła opracowana została przez Zygmunta P u c h e i t a. Ukazała się u E. Mohra w 1875 r. w Heidelbergu i została wydana w czterech tomach. Właścicielem tej książki był doktor J. H e d i c i u s. Wewnątrz podręcznika znajdują się przypisy oraz notatki rękopiśmienne wykonane ołówkiem. Książka oprawiona jest w półskórek, obecnie dosyć zniszczone (sygn. 44168 II).

Często wykorzystywanym podręcznikiem był także *Das practische gemeine Civilrecht* Carla Friedricha Ferdinanda S i n t e r i s a. Wydanie drugie przejrane ukazało się w Lipsku w 1860 r. u B. Tauchnitza. Tom 1 (wydany w 1860 r.) nosi tytuł *Die allgemeinen Lehren und des Sachenrecht*; tom 2 (wydany w 1861 r.) to *Das Obligationenrecht*; tom 3 to *Das Familienrecht und das Erbrecht* wydany

w 1861 r. (sygn. 80548 III). Wydanie trzecie przejrane tego dzieła ukazało się w 1868 r. (u tego samego wydawcy), zaś tom 3 ukazał się w 1869 r. Właścicielem tego egzemplarza był R.Q. Freund, co poświadcza autograf. Książka ta posiada twardą oprawę ze sztancami i głęboko tłoczony tytuł. Niegdyś była bardzo elegancka, obecnie jest nieco sfatygowana (sygn. 80558 III).

Interesującym podręcznikiem jest *Civilrechtspraktikum: Zum Selbststudium und zum Lehrgebrauche* Richarda S c h ü c k a. Ukazał się on w Berlinie w 1899 r. u wydawcy J.J. Heinego. Szczególnie ciekawy jest znak graficzny wydawnictwa – globus na planie koła z ornamentem roślinnym, inicjałami wydawcy, a także sentencją łacińską *non multa sed multum*. Książka pierwotnie znajdowała się w zbiorach Królewsko-Pruskiego Sądu Krajowego w Kłodzku. Prezentowano ją także na Wystawie Ziem Odzyskanych (sygn. 58442 II).

Wielokrotnie wznawianą książką był *Handbuch des deutschen Privatrechts* Ottona S t o b e g o. Podręcznik ten został wydany w Berlinie w 1882 r. u wydawcy W. Hertza. Było to pięciotomowe opracowanie, z tym że każdy z tomów posiadał inną numerację wydań, np. tom 1 – wydanie drugie; tom 2 – wydanie drugie (ukazał się w 1883 r.), tom 3 wydany po raz pierwszy w 1878 r.; tom 4 – wydanie pierwsze i drugie (1884 r.); tom 5 – wydanie pierwsze i drugie (1885 r.). Podręcznik zaopatrzony jest w liczne przypisy u dołu strony. Książka posiada oprawę introligatorską (sygn. 44830 II).

Wielokrotnie wydawanym tytułem był *Das Handelsrecht* Heinricha T h o e l a. Druga edycja przerobiona ukazała się w 1865 r. Szóste przejrane wydanie tej książki ukazało się w Lipsku w 1879 r. Podręcznik ten ukazał się w dwóch tomach. Tom 1 stanowił omówienie prawa handlowego ogólnego, a tom 2 omawiał prawo wekslowe. Książka posiada oprawę typu półskórek ze sztancami – niestety obecnie bardzo zniszczoną (sygn. 43029 II).

Ciekawie pod względem bibliologicznym prezentują się podręczniki publikowane przez spółkę wydawniczą Duncker und Humblot z Lipska. Godne wymienienia są dzieła Alexa F r a n k e r a *Lehrbuch des deutschen Privatrechts* (Lipsk 1894 – sygn. 303076 II) czy Lothara S e u f f e r t a *Deutsches Konkursprozessrecht* (Lipsk 1899) wydane w dwóch tomach – tom 1 w 1899 r., a tom 2 w 1911 r. (sygn. 23258 II). Interesujący jest znak graficzny wydawnictwa. Przedstawia on lecącego orła trzymającego w szponach zwój z inskrypcją łacińską *Vincit veritas* oraz inicjałami wydawców „D” i „H”. Książki wydane w tym wydawnictwie mają bardzo twardą ładną oprawę typu półskórek ze złożonymi literami oraz ornamentami kwiatowymi na grzbiecie. Okładka wykonana jest z papieru marmurkowego z motywami roślinnymi.

W drugiej połowie XIX w. ukazywały się następujące serie wydawnicze: *Moderne Kaufmännische Bibliothek*, *Lehrbücher des deutschen Rechts*, *Leipziger Juristische Handbibliothek*.

Wśród podręczników wydawanych w tym okresie wielką urodą odznacza się *Preussisches Privatrecht* Franza F ö r s t e r a. Wydanie siódme przerobione przez

M.C. Ecciusa ukazało się w Berlinie w 1896 r. u wydawcy G. Reinera. Jest to czterotomowe opracowanie pruskiego prawa prywatnego.

Wszystkie tomy posiadają ładną, w dobrym stanie zachowaną oprawę typu półskórek z ornamentami na grzbiecie i złożonymi literami. Ozdobę stanowią również barwione brzegi stron. Okładka jest oklejona papierem marmurkowym. Tego typu zdobnictwo jest rzadko spotykane wśród książek naukowych (sygn. 44192 II).

Warto wymienić podręcznik *Preussisches Erbrecht in Glossen zum Allgemeinen Landrecht auf römischer und germanischer Grundlage, unter Berücksichtigung der neueren Gesetzgebung* autorstwa J.A. G r u c h o t a. Książka ukazała się w trzech tomach u wydawcy G. Grotego – tom 1 w 1865 r., tom 2 w 1866 r., tom 3 w 1867 r. Właścicielem podręcznika był prof. dr Felix Bruch z Wrocławia. Wewnątrz podręcznika znajdują się przypisy. Książka posiada oprawę z tkaniny, a brzegi stron są również barwione (sygn. 43824 II).

Orzecznictwo

Analizując opracowania teoretyczne prawa cywilnego, nie można zapomnieć o praktyce czyli o orzecznictwie. Warto tu wymienić *Entscheidungen des Königlich-Geheimen Ober-Tribunals*. Wydawcą tego dzieła był F. Dummler z Berlina. Tom 1 wspomnianego zbioru wydano w 1837 r. Po ukazaniu 10 tomów zaczęto publikować *Neue Folge*, której tom 1 ukazał się w 1846 r., zaś tom 10 w 1851 r. Wydano kolejno drugą, trzecią, czwartą, piątą, szóstą podserię. Każda z nich zawierała dziesięć tomów. Od tomu 71 wydanego w 1874 r. stosowano numerację ciągłą ogółu zbiorów. Całość orzecznictwa zamyka tom 83 wydany w 1879 r. (sygn. 100029 I). Na rynku wydawniczym publikowano *Entscheidungen des Königlich-Preussischen Oberwaltungsgerichts in Staatsteuersachen*. Tom 1 tego orzecznictwa ukazał się w 1893 r., zaś ostatni tom 19 wydano w 1922 r. Wydawcą tego dzieła był C. Heymann z Berlina (sygn. 101676 I). Warto wspomnieć o dziele *Die Genossenschaftstheorie in der Rechtsprechung* Ottona Friedricha G i e r k e g o. Ukazało się ono w Berlinie w 1897 r. w wydawnictwie Weidemansche Buchhandlung. Autor zadedykował tę książkę „Mistrzowi wiedzy prawa ojczystego doktorowi Georgowi Beselerowi z okazji pięćdziesięciolecia jubileuszu [pracy twórczej]” (sygn. 53480 II). O.F. Gierke był w latach 1871–1884 profesorem zwyczajnym we Wrocławiu, a w latach 1882–1883 rektorem tamtejszego Uniwersytetu. Jest uważany za twórcę niemieckiego prawa związkowego. Jego najwybitniejszym dziełem było *Das Deutsche Genossenschaftsrecht* (obecnie brak go w bibliotece)³. Innym orzecznictwem jest opracowanie H. D a u b e n s p e c k a *Bürgerliche Entscheidungen des Deutschen Reichsgerichts 1879 bis*

³ K. Nowacki, *Zarys dziejów prawa na Uniwersytecie Wrocławskim*, Wrocław 2003, s. 74.

1892. Ukazało się w Berlinie u wydawcy F. Vahlena. Zwraca uwagę bardzo piękny secesyjny ekslibris W. Luksa, najprawdopodobniej właściciela tej książki. Przedstawia wnętrze mieszczańskiego domu umeblowanego w stylu biedermeierowskim. Na pierwszym planie przedstawiono biurko, przy nim personifikowane wyobrażenie kota czytającego książkę. Na nadstawce biurka stoi posąg Temidy – rzymskiej bogini sprawiedliwości z zakrytymi oczyma i trzymającej w ręku swe atrybuty (miecz i wagę szalkową). Ramę ekslibrisu stanowi efektowny secesyjny ornament roślinny (sygn. 56248 II).

Tabela 2. Zestawienie wydawców książek opublikowanych w II poł. XIX w.
(2 tytuły i więcej)

Lp.	Wydawca	Miejsce wydania	Liczba wydań
1	Buchhandlung des Waisenhauses	Berlin	9
2	J. Guttentag	Berlin	9
3	Weidmann	Berlin	8
4	J.C.B. Mohr	Tybinga	6
5	B. Tauchnitz	Lipsk	6
6	F. Vahlen	Berlin	6
7	Fues	Lipsk	5
8	F. Enke	Stuttgart	4
9	F. Hauke	Jena	4
10	H.W. Müller	Berlin	3
11	Duncker u. Humblot	Lipsk	3
12	E. Mohr	Heidelberg	2
13	P. Parey	Berlin	2
14	L. Marcus	Berlin	2
15	Breitkopf u. Hartel	Lipsk	2
16	Literisch – Artistische Anstalt	Monachium	2

Cenionym wydawnictwem orzecznictwa był *Sammlung von Entscheidungen des Obersten Landgerichtes für Bayern in Gegenständen des Civilrechtes und Civilprocesses. Unter Aufsicht und Leitung des Königlichen Justizministeriums*. Dzieło zostało wydane przez spółkę wydawniczą Palm und Enke z Erlangen. W Bibliotece znajduje się tylko tom 7 wydany w 1880 r. i 9 pochodzący z roku 1883 (sygn. 56376 II).

Interesujące jest także opracowanie Hermanna B r a s s e t a *Berg-Ordnungen der Preussischen Lande. Sammlung der in Preussischen Berg-Ordnungen nebst Ergaenzungen und Ober-Tribunals-Entscheidungen*. Orzecznictwo to ukazało się w Kolonii u wydawcy F.C. Eisena. Na okładce i karcie tytułowej widnieje

ozdobny tytuł wykonany w stylu inicjałów średniowiecznych. Książka pierwotnie należała do zbiorów biblioteki Królewskiego Sądu Okręgowego we Wrocławiu, o czym informuje pieczęć okrągła. Widnieje na niej pruski orzeł w koronie (sygn. 23198 II).

Cennym opracowaniem orzecznictwa jest dzieło *W i l h e l m a B e h a g h e l a Die Badische bürgerliche Recht und der Code Napoleon*. Książka ukazała się w Tauberbischofsheim u wydawcy J. Langa. W bibliotece znajduje się tylko tom drugi z 1892 r. – jest to wydanie trzecie przejrane i poszerzone. Pierwotnie książka znajdowała się w zbiorach biblioteki *Oberlandesgericht* w Düsseldorfie. Egzemplarz posiada oprawę typu półskórek niegdyś bardzo efektowną, lecz obecnie zniszczoną (sygn. 44824 II).

Podręczniki polskie

Najstarszym polskojęzycznym podręcznikiem do nauki prawa cywilnego jest dzieło *Wykład prawa handlowego* J.A. R o g r o n a. Jest to przekład z języka francuskiego pióra Jana Szymanowskiego z dodaniem przypisów czerpanych z najcelniejszych autorów, jako też uwag własnych zastosowanych do prawodawstwa i jureksprudencji krajowych. Dzieło to ukazało się w Warszawie w 1848 r., a zostało wydane przez Drukarnię Rządową przy Komisji Sprawiedliwości. Książkę tę dedykowano Jaśnie Wielmożnemu Onufremu Wojciechowskiemu Tajnemu Radcy, Senatorowi Członkowi Rady Administracyjnej, dyrektorowi głównemu w Komisji Rządowej Sprawiedliwości, Kawalerowi wielu orderów.

Dedykacja tłumacza brzmiała: „J[aśnie] W[ielmożny] Senatorze pod Twoim bezpośrednim kierunkiem rozpocząłem zawód sądowy, Tyś mnie zachęcał na tej trudnej drodze radą i przykładem, Tobie więc ośmielałem się pracę moją poświęcić”.

Książka ma zwykłą papierową oprawę, a jej właścicielem był Ignacy Fabin, co poświadcza podpis odręczny. Posiada także zezwolenie cenzury na jej drukowanie, z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury po jej wydrukowaniu prawem przepisanej liczby egzemplarzy. Podpisano to w Warszawie dnia 30 września 1847 r. przez cenzora Tripplitza (sygn. 16744 II). Innym podręcznikiem jest dzieło *Prawo spadkowe wg zasad i przepisów prawa rzymskiego prawa dawnego polskiego, francuskiego, jak również praw nowożytnych austriackiego, Królestwa Polskiego, pruskiego i rosyjskiego wykładem o opłatach spadkowych uzupełnione* przez Józefa L o u i s. Książka ukazała się w Krakowie w 1865 r. u wydawcy Bensdorfa. Posiada przypisy u dołu tekstu, a także dwie tabele, na których rozrysowano drzewo genealogiczne przykładowej rodziny do trzynastego pokolenia z rozpisaniem, komu przypada jaka część spadku. Egzemplarz znajdujący

się w bibliotece ma nową oprawę introligatorską oraz ślady po zalaniu podczas powodzi w 1997 r. (sygn. 72613 II).

Bardzo ciekawym i cennym podręcznikiem jest także dzieło *Przepisy o hypotekach* [!] czyli *wykład prawa hipotecznego* [!] w *Królestwie Polskim obowiązującego dla byłych kursów prawnych przygotowany a przez Stanisława Zawadzkiego przejrzany i poprawiony* Ksawerego J ó z e f o w i c z a. Książka ukazała się w Warszawie w 1873 r. i została wydana przez Redakcję Biblioteki Umiejętności Prawnych. Egzemplarz biblioteczny posiada najnowszą oprawę introligatorską typu półskórek. Książkę nabyto w Specjalnej Księgarni Dzieł Dawnych S. Zweibauma w Warszawie przy ulicy Długiej 27, co poświadcza pieczęć podłużna (sygn. 68086 II). Warto wspomnieć także o dziele Karola H u b e g o *Prawo cywilne obowiązujące w Guberniach Królestwa Polskiego*. Książka ukazała się w Warszawie w 1877 r. i została wydana w Drukarni E. Skińskiego. Podręcznik ten wydano w dwóch zeszytach, zeszyt pierwszy zawiera tekst właściwy i dodatki, zeszyt drugi zaś zawiera Kodeks Napoleona oraz dodatki. Pierwszym właścicielem książki był Kazimierz Marczewski ze Swierczowa, który korzystał z podręcznika w 1884 r., co potwierdza pieczęć owalna oraz autograf właściciela. Podręcznik kupiono w Księgarni-Składzie Nut i Obrazów M. Arcta w Lublinie (sygn. 17988 II). Interesującym eksponatem z bibliologicznego punktu widzenia jest dzieło *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i Królestwie Polskim* Józefa P e l c z a r a. Jego trzecie przejrzone i rozszerzone wydanie ukazało się w Krakowie w 1890 r. i zostało wydane przez Uniwersytet Jagielloński. Autor zadedykował swą pracę Jego Ekscelencji, Najprzewielebniejszemu i Najdostojniejszemu księdzu Albinowi Sas Dunajewskiemu – biskupowi krakowskiemu, doktorowi teologii itd. Książka zawiera łaciński tekst na końcu książki oraz liczne podkreślenia w tekście. Podręcznik ten pierwotnie należał do proboszcza w Zakopanem, o czym informuje pieczęć okrągła, a później do Biblioteki Biura Kontroli Ministrów przy Radzie Państwa, co potwierdza pieczęć owalna. Podręcznik posiada współczesną oprawę typu półskórek, a do zbiorów biblioteki został włączony w 1967 r. jako dar krajowy (sygn. 39634 II).

Cennym z powodu dedykacji eksponatem bibliologicznym jest praca Władysława Leopolda J a w o r s k i e g o *Nauka o służebnościach według prawa austriackiego*. Dzieło to ukazało się w Krakowie w 1882 r. i zostało wydane w drukarni A. Koziańskiego. W zasobach biblioteki znajduje się tylko zeszyt pierwszy. Autor zadedykował to dzieło Fryderykowi Zollowi (juniorowi) w dowód głębokiego szacunku – podpisano w Warszawie dnia 10.10.[18]92r. (sygn. 35194 II).

Swoistym *curiosum* jest dzieło radcy sądu krajowego w Krakowie Teodora Nałęcza K a l i t o w s k i e g o, który pod pseudonimem Teodor Smolarz opublikował *Nową ustną procedurę cywilną napisaną wierszem*. Utwór ten ukazał się

w Krakowie w 1897 r. i został wydany w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego. Szczególnie interesująca jest inwokacja:

Sonety, epopeje, ody, madrygały,
Tragedyje, dramata i bajki dla dzieci
Już od stworzenia świata wieszczów zastęp cały
Pisał i pisać będzie, aż się świat rozleci.
Lecz jeszcze procedury sądowej na świecie
Nie zdarzyło się pisać wierszami poecie
Ja się pierwszy podjąłem pracy żmudnej trochę
Siadłem u stóp Parnasu, dalej iść nie śmiałem,
A że mnie Częstochowska muza bardzo kocha,
Jakoś przy jej pomocy wszystko napisałem.
Krytykujcie, lecz pomni na to, że rymować
Zawsze jest trochę trudniej niżli krytykować.

Motto książki brzmi:

Kiedyś sądami kierowały strony,
Dziś kierować stronami, sąd jest uprawniony.

W dziele tym opisano wierszem rozpoczęcie, przebieg i zakończenie sporu cywilnego przed trybunałem sądu pierwszej instancji, poprzez przebieg i zakończenie procesu w sądzie powiatowym przy dowodzie z dokumentów i dowodzie ze świadków, aż po zapis do protokołu. Książka ma oprawę broszurową i nie posiada karty przedtytułowej (sygn. 34130 II).

Godnym wymienienia jest podręcznik *Krótki wykład austriackiego prawa górniczego* Ignacego Dębickiego wydany w Krakowie w 1897 r. w drukarni W. Korneckiego. Książka ma oprawę miękką, papierową i zawiera na końcu indeks alfabetyczny oraz skorowidz używanych wyrazów górniczych opracowany przez Czackiego, Kluka, Lindego i innych. Egzemplarz o sygn. 42208 II należał niegdyś do księgozbioru Stanisława Aulichy, o czym informuje pieczęć podłużna, zaś egzemplarz o sygn. 44511 II nabyto w Księgarni L. Frommera w Krakowie. Oba egzemplarze książek były często używane przez studentów, co poświadczają liczne podkreślenia w tekście.

Przekłady

Spośród przekładów warto wymienić dzieło *Własność pierwotna* Emila de Lavely'a. Jest to tłumaczenie z czwartego wydania francuskiego. Ukazało się w Warszawie w 1899 r. i zostało wydane przez Księgarnię Teodora Paprockiego i Spółki. Nakładcą podręcznika było Wydawnictwo im. Profesora I. Baranowskiego. Książka zawiera przypisy u dołu strony i posiada prowizoryczną oprawę papierową (sygn. 68070 II).

Nie sposób nie wspomnieć tu o dziele *O spadkach* C. Delombe'a. Podręcznik ten przełożył z języka francuskiego i uzupełnił przepisami Kodeksu Cywilnego Polskiego z 1825 r. oraz Jurysprudencji B. IX Departamentu Se-

natu Władysław Nowakowski. To pięciotomowe dzieło ukazało się w Krakowie w latach 1900–1901 (w tym ostatnim roku opublikowano tom 3 w Warszawie). Wydano je w drukarni Rubiszewskiego i Wrotnowskiego. Tomy posiadają oprawę twardą, grzbiet płócienny, zaś karty okładki oprawione są w papier marmurkowy. Podręcznik nabyto w Specjalnej [!] Księgarni Dzieł Prawnych S. Zweibauma w Warszawie, znajdującej się przy ulicy Długiej 27 (sygn. 16347 II).

Podręczniki francuskie

Najstarszą publikacją francuskojęzyczną z zakresu prawa cywilnego jest dzieło *Manuel de droit public et administratif* Louisa T r o t a b a s a, uzgodnione z programem oficjalnym dla ówczesnych wydziałów prawa. Wydanie szóste całkowicie przejrane ukazało się w Paryżu w 1848 r. i zostało wydane przez spółkę wydawniczą R. Pichon, R. Durand-Auzias. Podręcznik ten posiada miękką oprawę papierową. Pierwotnie znajdował się w zbiorach Biblioteki Zakładu Administracji Publicznej UW. (sygn. 59495 II).

Warto wymienić też *Cours de droit commercial* J.M. P a n d e s s u s a. Wydanie szóste opracowane przez E. de Rovièrè'a ukazało się w trzech tomach w 1856 r. w oficynie wydawniczej H. Plon. Posiada dawniejszą oprawę introligatorską oraz ślady po zalaniu podczas powodzi w 1997 r. Pierwotnie znajdował się w zasobach Biblioteki Zakładu Prawa Handlowego UW. (sygn. 41663 II)

Na uwagę zasługuje także dzieło *Cours de droit civil francais d'après la méthode Zachariaë* Charles'a A u b r y' e g o i Charles'a R a u a. W zbiorach Biblioteki znajduje się wydanie piąte przejrane i na bieżąco uaktualnione z ustawodawstwem i orzecznictwem przez C. R a u a i C. Falcimaigne'a przy współpracy z M. Gaultem. Praca ta została opublikowana w Paryżu w latach 1897–1922 przez spółkę wydawniczą Marchol et Billard. Jest to dwunastotomowe opracowanie francuskiego prawa cywilnego. Pierwsze dwa tomy ukazały się w 1897 r.; tom 3 ukazał się w 1900 r.; tom 4 w 1902 r.; tom 5 w 1907 r. Tom 6 i następne zostały opracowane przez Etienne'a Bartina; ten tom ukazał się w 1920 r.; tom 7 w 1913 r.; tom 8 w 1916 r.; tom 9 w 1917 r.; tom 10 w 1918 r.; tom 11 w 1919 r., a ostatni 12 tom ukazał się w 1922 r.

Podręcznik posiada indeks omawianych artykułów kodeksu cywilnego. Pierwotnie książka ta znajdowała się w zbiorach Juristisches Seminar Uniwersytetu we Wrocławiu, co poświadcza pieczęć okrągła, a potem w bibliotece Zakładu Prawa Cywilnego UW., o czym informuje pieczęć podłużna. Ciekawy jest także znak graficzny wydawnictwa. Przedstawia on wagę szalkową, berło, ornament roślinny oraz sentencję francuską *à chacun le sien*, co tłumaczyć można jako „każdy [odpowiada] za siebie”. Podręcznik ten obecnie oprawiono w nową oprawę introligatorską (sygn. 43913 II).

Uwagę zwraca też dzieło *Principes de droit civil* F. L a u r e n t a. Jest to praca nagrodzona na konkursie publikacji z zakresu nauk społecznych. Tom 11 ukazał się w Brukseli w 1878 r. u wydawcy Ch. Bruylanta. Szczególnie dekoracyjne

jest logo tego wydawnictwa. Przedstawia ono inicjały wydawcy oraz ozdobny ornament. Książka oprawiona jest w półskórek; posiada złożone litery na grzbiecie oraz efektowny papier marmurkowy (sygn. 44363 II).

Podręczniki rosyjskie

Najstarszym, a zarazem najczęściej wydawanym podręcznikiem rosyjskim znajdującym się w zbiorach Biblioteki Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego jest *Kurs graždanskogo prava* Konstantina Petroviča P o b e d o n o ŝ č e v a. Jego najstarszy egzemplarz pochodzi z 1880 r. Książka została wydana w St. Petersburgu w Tipografiji Ministerstva Putej Soobščeni-ja. Część 1 to *Vatcinnyje pravo*, część 2 to *Prava semejstvennyje, posledstvennyja i zaveščatelnyja*; część 3 to *Dogovory i objezatel'stvo*. W wydaniu z 1880 r. w bibliotece znajduje się tylko część pierwsza, w wydaniu z 1896 r. zaś znajduje się jedynie część trzecia. Wydanie z 1896 r. opublikowała Sinodnaja Tipografija w St. Petersburgu. Wydanie podręcznika z 1880 r. pochodzi z księgozbioru D.L. Bejtulejla, o czym informuje pieczęć podłużna. Nabyto je w Księgarni Literatury Prawniczej Davida Vissarionoviča Čičiradze, znajdującej się w St. Petersburgu przy Newskim Prospeckie 57. Wydanie książki z 1896 r. należało niegdyś do adwokata Kazimierza Petruszeviča zamieszkałego w Wilnie przy ulicy Kaukaskiej 1, o czym informuje pieczęć podłużna. Podręcznik ten nabyto w Specjalnej Księgarni Dzieł Prawnych S. Zweibauma w Warszawie przy ulicy Długiej 27 (pieczęć podłużna). Wszystkie te egzemplarze posiadają dość dobrze zachowaną oprawę typu półskórek z okładziną wykonaną z szarego płótna. Na grzbiecie widnieje głęboko tłoczony tytuł. Wydanie z 1880 r. posiada na grzbiecie sztance i ozdobny ornament. W tekście książki znajdują się podkreślenia. Wszystkie wyżej wspomniane wydania książki posiadają indeks alfabetyczny (sygn. 73043 II; sygn. 73044 II; sygn. 44873 II).

Poniżej zamieszczono wykaz ogólny wszystkich podręczników poddanych analizie według ośrodków wydawniczych.

Tabela 3. Zestawienie miejsc wydania podręczników według liczby wydań

Lp.	Miejsce wydania	Liczba wydań	Lp.	Miejsce wydania	Liczba wydań
1	Berlin	42	17	Giessen	2
2	Lipsk	21	18	St. Petersburg	2
3	Kraków	9	19	Weimar	2
4	Halle	8	20	Brunszwik	1
5	Warszawa	7	21	Bonn	1
6	Stuttgart	6	22	Bruksela	1
7	Jena	5	23	Głogów	1

8	Wrocław	4	24	Hamburg	1
9	Monachium	4	25	Miśnia	1
10	Paryż	4	26	Messyna	1
11	Fryburg B.	4	27	Praga	1
12	Getynga	4	28	Ryga	1
13	Frankfurt n. M.	3	29	Schwerin	1
14	Heidelberg	3	30	Sulzbach	1
15	Wiedeń	3	31	Tauberbischofsheim	1
16	Erlanger	2	32	Wilno	1

W pracy o najstarszych podręcznikach z zakresu prawa cywilnego szczególną uwagę zwrócono na publikacje cywilistów niemieckich wykładających na Uniwersytecie we Wrocławiu oraz szczególnie ważne dla nauki prawa cywilnego publikacje autorów polskich, rosyjskich a także francuskich i włoskich.

Autorka wyraża nadzieję, że powyższa publikacja jest pożyteczną prezentacją z zakresu rozwoju nauk prawnych w Europie do końca XIX w. i że stanie się ona przyczynkiem do pogłębionych badań ich zawartości.

Die ältesten Lehrbücher aus dem Bereich des Zivilrechts in der Bibliothek der Fakultät für Recht, Verwaltung und Ökonomie der Universität Wrocław (19. Jahrhundert)

Zusammenfassung

In dem vorliegenden Text werden die interessantesten deutschen, polnischen, französischen und russischen im Laufe des 19. Jahrhunderts veröffentlichten Lehrbücher aus dem Bereich des Zivilrechts behandelt. Erwähnt werden auch die Übersetzungen wertvoller, in Europa bekannter juristischer Werke. Berücksichtigt wurden ebenfalls die Ausgaben der Rechtsprechung in Zivilsachen. Die Büchersammlung der Fakultät wird auch von der bibliologischen Seite analysiert, unter besonderem Hinweis auf die graphische Gestaltung und das Niveau der Ausgaben, sowie die Benutzung der Lehrbücher in der Didaktik. Tabellarische Aufzählung der Lehrbücher nach Zahl der Ausgaben und der Erscheinungsorte ergänzen Text.